

Original Article

Investigating the role of Seyyed Mohammad Fatemi Qomi in drafting the civil law of Iran

Aliakbar Jafarinadoushan¹

1. Assistant Professor, Faculty of Law and Political Science, Yazd University, Yazd, Iran.

Email: JafariNadoushan@yazd.ac.ir

Received: 14 Sept 2020   Accepted: 12 Jan 2021

Abstract:

Background and Aim: Iran's civil law, as one of the most enduring effective laws in the Iranian legal system, is the result of the extensive efforts of compilers who benefited from deep jurisprudential and legal knowledge and experience. In the meantime, examining the role of an experienced jurist and judge such as Seyyed Mohammad Fatemi Qomi as one of the most effective writers of civil law can help explain the historical and legal principles of this law and discover the obscure angles in the history of Iranian civil law.

Materials and Methods: With a descriptive-analytical approach, all the letters, letters, lectures and articles that exist from the authors of the Civil Law are used to discover and explain the subject.

Findings: The draft of the first book of the Iranian Civil Law has been compiled several times by Seyyed Mohammad Fatemi Qomi from a decade before its adoption and has been presented in various meetings.

Conclusion: Based on the research in the available documents, it seems that the scientific and experimental efforts of Fatemi Qomi in the two decades after the Constitutional Revolution, which led to his frequent drafting of civil law, in the final compilation of the first book of civil law in the commission The compilation of this law in 1307 had a special and unique role, which after the approval of the parliament, has taken the form of a codified law.

Keywords: Civil Law; Law Development; Fatemi Qomi; Imami Jurisprudence

Please cite this article as: Jafarinadoushan A. Investigating the role of Seyyed Mohammad Fatemi Qomi in drafting the civil law of Iran. *Med Hist J*, Special Issue on the History of Islam and Iran 2020; 373-382.

بررسی نقش سید محمد فاطمی قمی در تدوین قانون مدنی ایران

علی اکبر جعفری ندوشن^۱

۱. استادیار، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

Email: JafariNadoushan@yazd.ac.ir

دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۲۴ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۲۳

چکیده

زمینه و هدف: قانون مدنی ایران به عنوان یکی از ماندگارترین قوانین موثر در نظام حقوقی ایران حاصل تلاش دامنه دار تدوین کنندگانی است که از دانش و تجربه عمیق فقهی و حقوقی بهره مند بودند. در این میان بررسی نقش فقیه و قاضی مجربی چون سید محمد فاطمی قمی به عنوان یکی از موثرترین نویسندگان قانون مدنی می تواند ضمن تبیین مبانی تاریخی و حقوقی این قانون به کشف زوایای ناروشن تاریخ حقوق مدنی ایران نیز مدد رساند.

مواد و روش ها: با رویکرد توصیفی - تحلیلی از کلیه مکاتبات و رسائل و سخنرانی ها و مقالاتی که در این باره از نویسندگان قانون مدنی وجود دارد جهت کشف و تبیین موضوع استفاده می شود.

یافته ها: پیش نویس کتاب اول قانون مدنی ایران از یک دهه قبل از تصویب آن در چند نوبت توسط سید محمد فاطمی قمی تدوین و در جلسات گوناگون ارائه گردیده است و النهایه همین پیش نویس منای تصویب نهایی در کمیسیون تدوین قانون مدنی و مجلس شورای ملی قرار گرفته است.

نتیجه گیری: بر مبنای پژوهش در اسناد و مدارک موجود به نظر می رسد کوشش های علمی و تجربی فاطمی قمی در دو دهه پس از انقلاب مشروطه که به تدوین پیش نویس های مکرر از قانون مدنی توسط وی انجامیده است، در تدوین نهایی کتاب اول قانون مدنی در کمیسیون تدوین این قانون در سال ۱۳۰۷ نقش ممتاز و منحصر بفردی داشته که پس از تصویب مجلس جامه قانون مدون به خود گرفته است.

کلید واژگان: قانون مدنی؛ تدوین قانون؛ فاطمی قمی؛ فقه امامیه

مقدمه

یکی از درخشان‌ترین دوران قانون‌نویسی ایران طی بیش از یک قرن قانون‌گذاری، را می‌توان دو دهه‌ی آغازین این قرن دانست که اکنون آخرین سال‌هایش را سپری می‌کنیم. در آن دوره، نظام نوپای دادگستری ایران با تدوین و تصویب قوانین لازم به عنوان یکی از زیرساخت‌های ایران در حال گذار نقش‌آفرینی می‌کرد. تلاشی که از حدود یک دهه قبل‌تر از آن و در سال‌های آخر سلسله قاجار آغاز شده بود و قوانین یکی پس دیگری از تدوین و تصویب آزمایشی و دائمی می‌شدند منتها ابتدا قوانین شکلی مورد تهیه و تدوین قرار گرفتند؛ بطوری که در سال‌های ۱۲۹۰ و ۱۲۹۱ شمسی سه قانونی که از تصویب گذشت یعنی قانون تشکیلات عدلیه (مصوب ۱۲۹۰) قانون اصول محاکمات حقوقی (مصوب ۱۲۹۰) و قانون اصول محاکمات جزائی (مصوب ۱۲۹۱) غالباً چارچوب دستگاه قضا و نحوه‌ی دادرسی را معین می‌کردند. ظاهراً قانون‌گذار هنوز به جسارت تدوین قوانین ماهوی دست نیافته بود و بیم اعتراض فقها و علمای دینی او را از تدوین قوانین محتوایی بر حذر می‌داشت. اما با تغییر حکومت، روند اصلاح دستگاه قضا سرعت گرفت و قوانین محتوایی زیر نیز بتدریج از تصویب گذشت: قانون جزایی (مصوب ۲۳ دیماه ۱۳۰۴) قانون مدنی که کتاب اول آن مشتمل بر ۹۵۵ ماده از ۱۳۳۵ ماده است، در ۱۸ اردیبهشت ۱۳۰۷ و مابقی به تدریج تا آبان ماه ۱۳۱۴ تصویب شد. و قانون تجارت مصوب ۱۳ اردیبهشت ۱۳۱۱ که بخشی از آن در ۲۴ اسفندماه ۱۳۴۷ مورد اصلاح و بازبینی قرار گرفت.

تصویب این سه قانون محتوایی اخیرالذکر به ویژه قانون مدنی، با توجه به نگاه سنتی فقهی که قانون‌گذاری ماهوی را در انحصار شرع می‌دانست بخصوص کتاب اول قانون مدنی که مشتمل بر عقود اسلامی، امور حسبی، قوانین ارث و... که علی‌الغالب از امور مستحدثه هم به شمار نمی‌رفت و سابقه طولانی فقهی داشت، در نوع خود یک تحول عمیق به شمار می‌رفت. یکی از اولین شارحان قانون مدنی در این باره می‌نویسد: «با تدوین قانون مدنی، فقه که تا آن زمان منحصر تحت نظر فقها بود از این انحصار خارج شد و خلاصه کلام فقها به صورت تازه

در آمد و بی حشو و زوائد و تعلیق و حواشی در یکجا جمع و در دسترس عموم گذاشته شد (۱).

اکنون اگر بخواهیم ماندگارترین و بی‌بدیل‌ترین دستاورد این دوره تاریخ‌ساز قانون‌گذاری را جستجو کنیم، با توجه به نسخ کلی غالب قوانین مصوب آن دوران، بی‌تردید «قانون مدنی ایران» که صرفاً اصلاحات ناچیزی در آن روی داده است، ماندگارترین و مستحکم‌ترین قانون برجمانده از آغاز نهضت قانون‌گذاری ایران معاصر محسوب می‌شود. راز مانایی و تاثیرگذاری این قانون را می‌توان با بررسی تاریخ تدوین این قانون از حیث سیر تدوین و نقش پدیدآورندگان آن مورد مطالعه قرار داد. که هرچند تاکنون پژوهش‌هایی در این باره صورت گرفته است اما همچنان سوالات و ابهاماتی تاریخی در این موضوع برجاست و از جمله این پرسش‌ها، نقش ممتاز «سید محمد فاطمی قمی» در تدوین قانون مدنی ایران است که پس از بررسی حیات علمی و اجرایی و بررسی سیر تدوین قانون مدنی ایران می‌توان به نقش ممتاز او در تدوین این پایدارترین قانون موثر در نظام حقوقی ایران پی برد.

ملاحظات اخلاقی

در تدوین این پژوهش، اصل امانت‌داری و صداقت استناد به متون مورد استفاده، اصالت منابع و پرهیز از جانبداری در مراجعه به متون یا تحلیل‌ها، رعایت شده است.

مواد و روش‌ها

با رویکرد توصیفی - تحلیلی از کلیه مکتوبات و رسائل و سخنرانی‌ها و مقالاتی که در این باره از نویسندگان قانون مدنی وجود دارد جهت کشف و تبیین موضوع استفاده می‌شود.

یافته‌ها

پیش‌نویس کتاب اول قانون مدنی ایران از یک دهه قبل از تصویب آن در چند نوبت توسط سید محمد فاطمی قمی تدوین و در جلسات گوناگون ارائه گردیده است و النهایه

بدل شده بود و با عضویت در کمیسیون‌ها و شوراها عالی نظیر شورای ثبت و کمیسیون ترفیع حقوقی و... نقش تاثیرگذار ایفا می‌کرد.

او همواره با عنوان یک کارگزار دولتی کوشا، موقر و برکنار از حاشیه‌ها، پر کار و کسی که در طول خدمت خود حتی یک روز به مرخصی نرفت، یاد شده است. او صاحب دو فرزند شد که هیچکدام برای او نماند. برای التیام سوگ فرزند به سفر زیارتی عتبات و سپس حج رفت و پس از بازگشت مشی صوفیانه را اختیار کرد تمام دارایی‌اش را وقف ساخت یک بیمارستان در قم کرد. او در ۲۸ مرداد ۱۳۲۴ در سن ۷۳ سالگی درگذشت و پیکرش در مزار شیخان قم مدفون شد.

۳. تهیه پیش‌نویس قانون مدنی

براساس خاطرات فاطمی قمی، زمینه تدوین قانون مدنی را می‌توان به تلاش‌های وی در دوره مظفرالدین شاه جهت تدوین کتاب‌هایی راجع به شرعیات و احکام فقهیه برای تدریس در مدارس جدید نسبت داد همین احکام فقهیه کم‌کم راجع به معاملات در سطحی بالاتر و با تفصیل بیشتر توسط فاطمی قمی نوشته می‌شود و مورد توجه مسئولان قضایی قرار می‌گیرد و وزیر وقت عدلیه عیسی خان آبادی از وی می‌خواهد که آن احکام را به ترتیب مواد قانونی تنظیم کند شاید روزی به کار آید. وی نیز با مطالعه قانون مدنی فرانسه، مصر و عثمانی مجموعه احکام معاملاتی مزبور را در ۱۴۰۰ ماده تنظیم می‌کند.

«پس از آنکه وارد عدلیه شدم و قوانین تشکیلات و اصول محاکمات و غیره از مجلس گذشت. به خیال افتادم که راجع به معاملات، «احکام فقهیه» را مفصل‌تر از آنچه در شرعیات نوشته‌ام بنویسم. آقا میرزا عیسی خان آبادی که در آن موقع یعنی بعد از ۱۳۳۰ قمری رئیس کابینه وزارت عدلیه بود، اصرار کرد که آن را به ترتیب مواد قانونی بنویسم که شاید روزی بکار آید. من هم قبول کردم و به ترتیب قانون مدنی فرانسه و قوانین مدنی مصر و عثمانی، مواد قانون مدنی را تهیه کردم و چون مطابق اصول محاکمات آن زمان، احوال شخصیه مرجع رسیدگی به دعاوی راجع به آنها، حکام شرع

همین پیش‌نویس مبنای تصویب نهایی در کمیسیون تدوین قانون مدنی و مجلس شورای ملی قرار گرفته است.

بحث

۱. حیات علمی فاطمی قمی

سید محمد فاطمی قمی به سال ۱۲۵۲ ش. در قم در یک خانواده روحانی به دنیا آمد و در آنجا تحت نظارت پدرش حاج میرزا سید حسین فاطمی قمی که از فقهای نامبردار بود به تحصیل علوم دینی مباشرت کرد و سپس به همراه خانواده به تهران مهاجرت نمود و در مدرسه علمیه مروی ادامه تحصیل داد. او از شاگردان خاصه آیه الله میرزا حسن آشتیانی (۱۲۴۸-۱۳۱۹ هجری قمری) از مراجع و فقهای بزرگ تهران و شاگرد بلافصل شیخ اعظم؛ انصاری بود که به تعبیر علامه شیخ آقابزرگ تهرانی یکی از غنی‌ترین شروح بر رسائل شیخ انصاری را با عنوان «بحرالفوائد فی شرح الفرائد»، از خود بجا گذاشته است (۲).

صاحب دانشنامه حقوق در این باره می‌گوید: «سید محمد فاطمی قمی مدون قانون مدنی کنونی ایران، از تلامذه حاج میرزا حسین آشتیانی و همدرس شیخ مرتضی آشتیانی ... و از اعظام مجتهدین بود که انشای عبارات قانون مدنی، از خود اوست» (۳). سید محمد فاطمی در مکتب فقهی این بزرگان به درجه اجتهادی دست یافت که موسس حوزه علمیه قم آیه الله حائری یزدی نیز بر خبرویت و اجتهاد وی صحه نهاد (۴).

۲. حیات شغلی فاطمی قمی

حسن شهرت علمی فاطمی قمی سبب شد وزیر عدلیه وقت مشیرالدوله (حسن پیرنیا) در ۱۲۸۸ ش. او را به خدمت دستگاه قضا دعوت کند (۵). در آن زمان دادگاه‌های بدوی متشکل از پنج شعبه حقوقی و دو شعبه تجاری و دو شعبه جزایی بود که فاطمی قمی ابتدا به ریاست شعبه بدایت (بدوی) حقوقی منصوب شد و سپس به دادگاه استیناف (تجدیدنظر) ارتقاء یافت و کم‌کم به ریاست شعب مختلف دیوان تمییز یا دیوان عالی کشور راه یافت (۴). او در نظام قضایی نوپا ایران بتدریج به مرجع مشورت و اظهارنظر حقوقی

منظور تمهید تصویب آن با درخواست وی، تقدیر ویژه‌ایی از سوی رضاخان با اعطای عصای سر مرصع به فاطمی قمی بعمل می‌آید.

متن نامه‌ی فروغی به رضاشاه که منجر به صدور فرمان تجلیل از مرحوم فاطمی و اعطای عصای سر مرصع شده و در دفترچه خاطرات مرحوم فاطمی عیناً استنساخ شده است سند بسیار قابل تأملی است: «از آنجا که استحکام مبانی قضا و بسط تأمینات قضایی همواره مورد توجهات مخصوص اعلی‌حضرت بوده و دستخط مبارک هم امر اکید به تسریع و وضع قوانین لازمه خاصه قوانین مدنی فرموده‌اند و نظر به اینکه پیشرفت این مرام مربوط به تشویق و تربیت اشخاص فاضل و دانشمند و کسانی است که می‌توانند از عهده این امر مهم برآیند مناسب آمد خاطر مهر مظاهر ملوکانه را به سوابق زحمات گرانبهایی که جناب مستطاب عمده‌الفضلاء و الفقهاء آقای آقامیرزا سید محمد قمی در این راه متحمل شده و خدمتی که به دیوان قوانین مملکت کرده و می‌کنند متذکر سازد و معزی‌الیه مجموعه‌ای مشتمل بر (۱۴۰) ماده با کمک چاکر راجع به قوانین مدنی ترتیب داده‌اند که الحق سزاوار تحسین و تقدیر ذات اقدس شهرباری است و مجموعه معروض متضمن ابوابی در باب معاملات و املاک، وقف و نکاح و طلاق می‌باشد. متمم آن هم در دست مطالعه است و امید می‌رود که به زودی حاضر و تقدیم مجلس شورای ملی گردد. تهیه و تدوین قانون مدنی از جمله کارهای مشکلی است که در ممالک اروپا سال‌ها وقت و زحمت دانشمندان معروف را صرف خود نموده. در اینجا هم اگرچه احکام شرع انور و تحقیقات فقها و علما اساس آن را محکم و حتی جزئیات را روشن کرده است لیکن تفرس و تتبع در گفته‌های سابقین و تنظیم و تدوین آنها هم امر بسیار صعب و مشکلی بوده که آقای آقامیرزا سید محمد به خوبی از عهده برآمده‌اند و جای آن دارد که از طرف قرین اشرف ملوکانه در این موقع جشن تاج‌گذاری برای تقدیر زحمات ایشان و تشویق اهل فضل و هنر یک عصای سر مرصع مرحمت و اعطا گردد. این است که جسارتاً فرمانی را برای توشیح مبارک تقدیم سریر عظمی می‌نماید».

بودند و عدلیه دخالت نداشت و محتاج احکام آن‌ها نبود، احکام راجع به اموال را نوشتم و با این که در مواقع مقتضیه به وزراء عدلیه وقت تذکر می‌دادم که قانون مدنی مورد احتیاج عدلیه است و من حاضر کرده‌ام بواسطه کمی مدت وزارت هریک یا جهات دیگر ترتیب اثر داده نشد» (۵).

این مواد تنظیم یافته فاطمی قمی عملاً طی بیش از ۱۴ سال یعنی از ۱۳۳۰ قمری تا ۱۳۴۴ که معادل ۱۳۰۴ هجری شمسی است در نزد وی باقی می‌ماند و با وجودی که طی این سال‌ها چند نوبت کمیسیون‌هایی برای بررسی آن و تدوین قانون مدنی تشکیل شد اما به گفته فاطمی قمی در عمل نتیجه‌ایی دربرنداشت: «در ۲۸ سنبله ۱۲۹۸ دستخطی راجع به کمیسیون صادر شد. در این کمیسیون ابتدا قانون مرور زمان را من تهیه کردم و بعد شروع به قانون مدنی کردیم و به جایی نرسید و کمیسیون منحل شد و بعد هم چندین کمیسیون در وزارت عدلیه چنانچه سابق نوشته شد، منعقد و منحل شد» (۴).

اما در آذر ماه ۱۳۰۴ به درخواست منصور السلطنه عدل وزیر عدلیه وقت درخواست ارجاع مواد قانونی تدوین شده فاطمی قمی به معاون پارلمانی عدلیه یعنی غلامحسین خان وثیقی که همزمان رئیس شعبه هفتم دیوان عالی کشور بود بعمل می‌آید تا مورد نسخه‌برداری و استفاده وزارت عدلیه قرار گیرد. متن نامه وزیر عدلیه به شرح زیر است:

«جناب مستطاب آقای آقامیرزا سید محمد قمی مستشار دیوان عالی تمیز سابقاً موادی راجعه به قانون مدنی، جنابعالی تهیه و تدوین فرموده‌اید. وزارت عدلیه زحمات و مساعی جنابعالی را تقدیر نموده ضمناً تقاضا می‌شود صورت مواد مزبوره را به آقای حاج غلامحسین خان وثیقی بدهید که استنساخ نموده به وزارت عدلیه بدهد که لدی‌الاقضاء مورد استفاده قرار گیرد» (۴). بدین ترتیب این بار به نظر می‌رسید با تغییر سلطنت قاجار و روی کار آمدن نظام پهلوی زمینه اصلاحات اساسی در دادگستری و تدوین قوانین ماهوی فراهم شده بود و لذا مجدداً به درخواست منصورالسلطنه عدل متن تهیه شده قانون مدنی توسط فاطمی قمی به رویت محمدعلی فروغی نخست‌وزیر وقت می‌رسد و نظر به اهمیت کار و به

متن فرمان دریافت عصای سرمرصع نیز به شرح زیر بود: «نظر به پاس خدمت و تشویق اهل دانش و فضل و نظر و نظر به خدمات خدمات گرانبهایی که جناب مستطاب عمده الفضلاء و الفقهاء میرزا سیدمحمد قمی عضو دیوان عالی تمیز در تهیه و انشاء قانون مدنی که اراده ما به تدارک آن علاقه گرفته بود به دولت شاهنشاهی نموده‌اند برحسب پیشنهاد جناب اشرف میرزا محمدعلی خان فروغی رئیس‌الوزرا، مشارالیه را به اعطای یک قبضه سرعصای مرصع قرین اعزاز می‌فرماییم».

بنابر روایت جناب احمدرضا نایینی آخرین نوشته‌ای که از سیدمحمد فاطمی در مورد تهیه قانون مدنی موجود است، مربوط به سال ۱۳۰۶ است. مطلب مورد نظر چنین است: «برای دهم بهمن ۱۳۰۶ برای مطالعه در قانون مدنی دعوت شدم و این قانون مدنی همان است که سابقاً من ترتیب داده بودم و فی‌الجمله تغییر پیدا کرد».

از استاد جلال همایی نیز نقل شده است که: «قانون مدنی طفل نابالغ فقه است که پس از ترجمه شدن از فقه، ترجمه را به نظر مرحوم محمدعلی فروغی ذکاءالملک رساندند و آن مرحوم در نثر آن اصلاحاتی را به عمل آورد و به صورتی که تصویب شد، در آمد» (۵).

۴. تدوین نهایی قانون مدنی

تدوین نهایی قانون مدنی مقارن با نوسازی نظام قضایی ایران در دوران وزرات علی اکبر خان داور است. که از یک سو درصد الغای «قضاوت کنسولی» (کاپیتولاسیون) بود. که هرچند با تغییر نظام سیاسی در روسیه زمینه آن فراهم شده بود اما بدون تصویب قوانین ماهوی حقوقی و از جمله قانون مدنی مدون و متناسب با مقتضیات روز و قابل ارائه به جوامع پیشرفته بسادگی میسر نمی‌شد و از سویی دیگر با تغییر نظام سیاسی ایران، اصلاحات اساسی در نظام قضایی مطرح گردیده بود که صرفاً با تدوین قوانین شکلی ناظر بر ساختار و سازمان قضایی بدست نمی‌آمد و تهیه و تصویب قوانین ماهوی حقوقی و جزایی ضرورت جدی داشت که تا پیش از آن تدوینش با موانع اعتقادی پاره‌ای از فقها نیز روبرو بود. محمدعلی فروغی

در دیماه ۱۳۱۵ در جمع دانشجویان دانشگاه تهران سخنرانی‌ای که دارد بعدها ذیل عنوان «تاریخچه علم حقوق» در مجله تعلیم و تربیت منتشر شده است فضای را ترسیم می‌کند به دانشجویان بگوید تدوین قوانین با چه موانع و محدودیت‌هایی روبرو بوده است: «... برای مخالفت بهانه این بود که با وجود قانون شرع، قانون دیگر محل احتیاج و جایز هم نیست و حتی آن چیز دیگر را قانون نمی‌توان نامید... بالاخره مرحوم مشیرالدوله‌ی اخیر که وزیر عدلیه شد تدبیری اندیشید و در مجلس عنوان کرد که عدلیه محتاج به قوانینی است... اول قانونی که از کمیسیون گذشت «قانون تشکیلات عدلیه» بود... دوم قانونی که گذشت «قانون اصول محاکمات حقوقی» بود که تهیه آن را مرحوم مشیرالدوله دیده و زحمت گذراندنش را از کمیسیون کشیده بود، اما رسمیت نیافته بود تا اول سال ۱۳۳۲ قمری [۱۲۹۲ شمسی] یعنی ۲۲ سال پیش نوبت اولی که من وزیر عدلیه شدم آن قانون را رسمیت دادم و حکم به اجرای آن دادم... چیزی نگذشت که با مرحوم مشیر الدوله و آقای حاجی سید نصرالله تقوی و دو سه نفر دیگر کمیسیونی تشکیل داده به تهیه قانون اصول محاکمات جزایی پرداختیم... معهذا... آن را هم به عنوان قانون موقتی به جریان انداختیم... [اما این قوانین] مربوط به اساس محاکم عدلیه و عملیات آنهاست و فقط محاکم را تنظیم می‌کند و حقوق اصلی مردم را بر یکدیگر... مشخص نمی‌نماید و این اصول به قوانین مدنی و جزایی استقرار می‌یابد... ولی اگر می‌خواستیم نغمه‌ی «قانون مجازات» و «قانون مدنی» را بلند کنیم هنگامه‌ای برپا میشد که در مقابل قانون شرع قانون وضع می‌کنند. این بود که این قسمت را محرمانه شروع کردیم و به اتفاق آقای تقوی و آقای فاطمی مشغول شدیم در حالی که اطمینان نداشتیم که زحمتی که می‌کشیم هیچوقت به ثمر برسد و به موقع عمل بیاید و خداوند یاری کرد و تا مقداری از این کار صورت گرفت... پهلوی طلوع کرد و ورق به کلی برگشت هم اساس عدلیه از نو ریخته شد و هم قوانین، تکمیل و تجدید شد و آنچه ما پنهانی و با هزار احتیاط می‌خواستیم درست کنیم علنی و آشکار صورت گرفت و قوانینی تنظیم شد که امروز در دست دارید و به شما تعلیم می‌شود» (۶).

«بنده افتخار می‌کنم و آرزومند بودم که... یکی دیگر هم پیدا شود وزارت عدلیه را درست کند... اگر ما درست کنیم می‌گویند ایرانی درست کرد و اگر اروپایی درست کرد می‌گویند اروپایی درست کرد... بنده با اصلاحات آقای وزیر موافقم ولی... ملاحظه بفرمایید هر ملتی «عقیده» نداشته باشد آن مملکت کارش زار می‌شود... پس باید مملکت را همیشه اصل اسلامیت حفظ کند فقط.

خصوصاً حال که تجددمآبی اصل است و ما نباید با این اصولی که در جامعه است و به‌عنوان تجدد‌های دروغی مملکت را خراب کنیم... من معتقد نیستم که در اصلاحات عدلیه مملکت، چهار نفر مفتش خارجی بیاید... وقتی که چهار نفر مفتش اروپایی آمدند در عدلیه، از دو حال خارج نیست: یا یک ترتیبی می‌شود مثل «موسیو پرنی» بی‌اختیار. یک پولی می‌گیرد و «کد ناپلئون» را ترجمه می‌کند و می‌دهد به دست ما و می‌رود که بنده خیلی بهتر از او می‌توانم ترجمه کنم برای آنکه او فقط فرانسه می‌داند ولی بنده فارسی را هم می‌دانم... یا اینکه می‌آید اینجا و یک اختیاراتی پیدا می‌کند.

اگر اختیار پیدا کند نقض غرض می‌شود. امروز اعلی‌حضرت همایونی دستخط می‌فرمایند که کاپیتولاسیون ملغی است. البته اسباب افتخار ایرانی را در تمام دنیا و نزد تمام ملل فراهم می‌فرمایند. «کاپیتولاسیون» چیست؟ کاپیتولاسیون در واقع نظارت یک نفر خارجی است در محاکمه‌ای که بین ایرانی و اتباع خارجی می‌شود... بنده عرض می‌کنم ایرانیتم و اسلامیت به بنده اجازه نمی‌دهد و بنده را مجبور می‌کند که در یک همچو مجلسی که حجج اسلام نشسته‌اند، نمایندگان محترم مجلس نشسته‌اند و اولاد فاطمه و پیغمبر خدا حضور دارند عقیده خود را به‌طور آزادانه بگویم و هرکس می‌خواهد، عقیده من را قبول نکنند...»

داور تمام طول سخنرانی مزبور را به دقت گوش داد و پس از آن به دکتر مصدق گفت که من با شنیدن سخنان شما قانع شدم و تصمیم خود را عوض کردم ما باید قانون مدنی ایران را با اقتباس از فقه اسلام تهیه کنیم.

غیر از دکتر مصدق شخص دیگری که در جهت دادن تدوین قانون مدنی به سوی فقه اسلامی موثر بود «محسن

بنابراین داور که در اواخر سال ۱۳۰۵ که وزیر دادگستری شد، عدلیه تهران را منحل کرد و از مجلس به موجب ماده واحده‌ای اختیارات ویژه برای ساماندهی وضع عدلیه ایران گرفت و بر مبنای اختیارات مزبور با دقت و پشتکار زیاد و صرف وقت مداوم و مذاکره و مصاحبه شخصی، افراد با شخصیت و واجد صلاحیت قضاوت را از سراسر ایران جمع‌آوری و با هر پیشنهاد معقول و امتیازی که می‌خواستند در مراتب مختلف قضایی منصوب کرد (۷).

در اردیبهشت سال ۱۳۰۶ شمسی، عدلیه نوین شروع به کار کرد و در همان روز هم رضاشاه برای الغای کاپیتولاسیون فرمانی خطاب به مستوفی‌الممالک نخست وزیر وقت صادر کرد تا مقدمات آن را ظرف یک سال فراهم کند و چند روز بعد داور، تصمیم ایران را برای لغو کاپیتولاسیون به دولت‌های آلمان، ایتالیا، بلژیک، هلند، سوئیس و اسپانیا اعلام و خاطر نشان کرد که این امر یک سال بعد یعنی در تاریخ نوزدهم اردیبهشت سال ۱۳۰۷ محقق خواهد شد. بنابراین تا آن تاریخ باید قانون مدنی ایران نوشته می‌شد.

داور ابتدا قصد داشت با به خدمت گرفتن مشاوران اروپایی کار تدوین قانون مدنی ایران را در مسیر اقتباس از قوانین اروپایی قرار دهد. وی در این راه اقداماتی کرده و گروهی را برای این مهم در نظر گرفته بود و در برابر تصمیم او عکس‌العملی هم مشاهده نمی‌شد. علت تغییر تصمیم او تا حد زیادی مرهون «دکتر محمد مصدق» است که در آن زمان نماینده مجلس ایران و از شخصیت‌های معروف حقوقی و سیاسی بود.

وی در سخنرانی‌های مفصلی که در روزهای هجدهم، بیست و پنجم و بیست و هشتم خرداد سال ۱۳۰۶ در مجلس ایراد کرد، روش کار داور را مورد انتقاد شدید قرار داد. وی در حالی سخنرانی خود را ایراد می‌کرد که در مجلس آن روز گروه قابل توجهی از علمای مذهبی حضور داشتند. سخنرانی دکتر مصدق - که گاه از سوی بعضی از نمایندگان وابسته قطع می‌شد - طولانی بود. در ادامه به بعضی از جملات این نطق که کلاً به بحث ما مرتبط بوده، اکتفا می‌کنم: وی در سخنرانی خود گفت:

زیر به تصویب رساند: «ماده واحده دولت مجاز است از روز ۲۰ اردیبهشت ماه ۱۳۰۷ که کاپیتولاسیون ملغی است لایحه قانون مدنی را که به مجلس شورای ملی تقدیم داشته تا وقتی که رأی قطعی کمیسیون قوانین عدلیه مجلس شورای ملی اتخاذ و اعلام شود به موقع اجرا گذارد».

و بدین ترتیب کتاب اول قانون مدنی که بخش اعظمی از مهم‌ترین مواد این قانون ماهوی کشور بود جهت اجرا ایلاغ شد و کتاب دوم و سوم آن نیز در سال ۱۳۱۳ پس از تصویب بدان الحاق یافت.

نتیجه‌گیری

فارغ از تلاش‌های علمی و آموزشی فاطمی قمی در تدوین کتب احکام فقهی با عنایت به اینکه در ۱۲۹۰ هجری شمسی وزیر وقت عدلیه عیسی خان علی آبادی از وی می‌خواهد که آن احکام را به ترتیب مواد قانونی تنظیم کند شاید روزی به کار آید. وی نیز با مطالعه قانون مدنی فرانسه، مصر و عثمانی مجموعه احکام معاملاتی مزبور را در ۱۴۰۰ ماده تنظیم می‌کند و عملاً طی بیش از ۱۴ سال یعنی از ۱۳۳۰ قمری تا ۱۳۴۴ که معادل ۱۳۰۴ هجری شمسی است در نزد وی باقی می‌ماند و با وجودی که طی این سال‌ها چند نوبت کمیسیون‌هایی برای بررسی آن و تدوین قانون مدنی تشکیل شد اما به گفته فاطمی قمی در عمل نتیجه‌ایی دربر ندارد تا این که با روی کار آمدن نظام پهلوی زمینه اصلاحات اساسی در دادگستری و تدوین قوانین ماهوی فراهم می‌شود و لذا در سال ۱۳۰۴ به درخواست وزیر علیه وقت منصورالسلطنه عدل متن تهیه شده قانون مدنی توسط فاطمی قمی به رویت محمدعلی فروغی نخست وزیر وقت می‌رسد و نظر به اهمیت کار و به منظور تمهید تصویب آن با درخواست وی، تقدیر ویژه‌ایی از سوی رضاخان با اعطای عصای سر مرصع به فاطمی قمی بعمل می‌آید. با تشکیل هیات تدوین قانون مدنی در ۶ دی ماه ۱۳۰۶ بررسی نهایی قانون تدوین شده توسط مرحوم فاطمی انجام گرفته و در ۱۸ اردیبهشت ماه سال ۱۳۰۷ ادامه یافته و کتاب اول قانون مدنی طی ماده واحده‌ایی جهت اجرا از تصویب مجلس شورای ملی می‌گذرد. بنابراین به نظر

صدر» (صدرالاشراف) بود. او نیز در منصرف کردن داور از روی آوردن به مشاوران خارجی برای تدوین قانون مدنی ایران موثر بود و سرانجام در تاریخ سه‌شنبه دهم دی‌ماه ۱۳۰۶ هیات تدوین قانون مدنی منصوب شدند و شروع به کار کردند که عبارت بودند از: سیدمحمد فاطمی‌قمی، سیدنصرالله تقوی، شیخ محمدعلی کاشانی، میرزامحمد ایروانی، شیخ علی بابا فیروزکوهی (عالم)، محسن صدر (صدرالاشراف)، سیدکاظم عصار و مصطفی عدل (منصورالسلطنه). این افراد در تخصص خود جزو بهترین‌ها بودند (۸).

این کمیسیون که به نظر می‌رسد طی مدت کوتاه ۴ ماه از دی ماه ۱۳۰۶ تا اردیبهشت ماه ۱۳۰۷ که لایحه ۹۵۵ ماده‌ایی قانون مدنی را برای تصویب به مجلس آماده می‌کند وقت کافی جهت تدوین این حجم مواد قانونی ماهوی نداشته است لذا در این مدت کوتاه با محوریت فاطمی قمی نسبت به پیش‌نویس تهیه شده وی اظهارنظرهایی اصلاحی داشته و با اهتمام منصورالسلطنه عدل که با نظام حقوق غرب آشنا بوده نسبت به شماره‌گذاری مواد و سازماندهی آن اقدام کرده و لایحه را در تاریخ ۱۸ اردیبهشت ۱۳۰۷ از طریق وزرات عدلیه به مجلس ارائه داده است. و در متن لایحه تقدیمی دولت آمده بود: «آقایان نمایندگان محترم تصدیق دارند برای روشن کردن تکلیف افراد و ترتیب معاملات و برای تأمین قضایی، تدوین قانون مدنی یکی از ضروریات اجتماعی است. نظر به احساس این ضرورت، وزارت عدلیه برای تهیه قانون مزبور کمیسیونی مرکب از اشخاص مجرب و عالم به علوم فقهی تشکیل داده و آن کمیسیون با مطالعه تمام اطراف و جهاتی که لازم بود، در نظر گرفته شود و تاکنون ۹۵۵ ماده تنظیم کرده است که منضم به این لایحه تقدیم می‌شود. نظر به اینکه به آخر دوره ششم مدت کمی مانده و مصالح قضایی مملکت سرعت گذراندن قانون مزبور را امر می‌دهد، ماده واحده ذیل با قید دو فوریت تقدیم و تقاضای تصویب آن را می‌نماید (۹، ۱۰).

بر همین مبنا مجلس نیز در همان روز یعنی ۱۸ اردیبهشت ماه ۱۳۰۷ شمسی قانون اجازه اجرای لایحه قانونی مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه را به شرح

می‌رسد با توجه مدت کوتاه کمتر از ۴ ماه فعالیت این کمیسیون تدوین قانون مدنی، عملاً فرصتی جهت تغییر محتوایی پیش‌نویس فاطمی قمی وجود نداشته و وقت کمیسیون بیشتر به ویرایش و سازماندهی مواد قانونی گذشته است. بنابراین کتاب اول قانون مدنی که مهم‌ترین مواد این قانون را دربرمی‌گیرد براساس پیش‌نویس سید محمد فاطمی قمی تدوین یافته است.

سهم نویسندگان

کلیه مراحل این پژوهش اعم از جمع‌آوری، نگارش، تجزیه و تحلیل و استدلال‌پردازی از سوی نویسنده انجام شده است.

تعارض منافع

در این پژوهش هیچ‌گونه تضاد منافی برای نویسندگان وجود ندارد.

References

1. Shaygan A. Iranian Civil Law. Tehran: Majles Printing House; 1945. [Persian].
2. Tehrani A. Al-Dari'ah fi Tasanif al-Shi'ah. Najaf: Al-Gharri Press; 1871. [Arabic].
3. Jafari Langroudi M. Extensive in Legal Terminology. Tehran: Ganj-e-Danesh; 1999. [Persian].
4. Fatemi Qomi M. Persian jurisprudence. Tehran: Avae Noor; 1998. [Persian].
5. Fatemi Qomi M. Memoirs of Seyyed Mohammad Fatemi Qomi. Tehran: Library of the Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly; 2020. [Persian].
6. Aqeli B. Biography of Political and Military Men of Iran. Tehran: Speech and Science; 2009. [Persian].
7. Aqeli B. Judge and Justice. Tehran: Scientific Publications; 1990. [Persian].
8. Foroughi M. History of Law. Journal of Education. 1936;1(1):82. [Persian].
9. Bahrami Ahmadi H. History of Civil Law Development. Research Quarterly of Imam Sadeq University. 2004(24):38-41. [Persian].
10. Naeini AR. Investigating the Relationship between Civil Law Codification and Abolition of Capitulation. Payam Baharestan. 2009;2(1):4. [Persian].